

PAWEŁ VI KONSTITUCJA APOSTOLSKA PAENITEMINI

W sprawie pewnych zmian w karności kościelnej, dotyczącej pokuty.

Paweł, Biskup,
Sługa Sług Bożych
na wieczną rzeczy pamiątkę

"Pokutujcie, a wiercie Ewangelii"(1). Wydaje nam się, że te słowa Chrystusa Pana należy znów powtórzyć, gdy po szczęśliwym doprowadzeniu do końca Soboru Powszechnego Watykańskiego II, Kościół szybszym krokiem postępuje po swojej drodze. Wśród ważnych bowiem i pilnych spraw, objętych naszą troską pasterską, nie ostatnie zajmuje miejsce, jak mniemamy, obowiązek pouczenia wszystkich naszych synów, jak również wszystkich ludzi obecnych czasów, myślących religijnie, na czym polega Boże prawo o pokucie i jakie jest jego znaczenie. W rzeczy samej do wykonania tego obowiązku pociąga nas wniesione przez Sobór pełniejsze poznanie istoty Kościoła, oraz łączności, zachodzącej pomiędzy Kościołem i światem.

Na Soborze bowiem Kościół, dążąc usilnie do głębszego rozpoznania swego własnego misterium, w sposób jasny swoją naturę rozważył. Zbadał gruntownie pierwiastki swej istoty tak ludzkie, jak i boskie, widzialne i niewidzialne, przemijające i nigdy nie ginące. Przede wszystkim pilnie rozważając związki, jakie go łączą z Chrystusem i Jego zbawczym dziełem, w jasnym świetle przedstawił obowiązek, do którego wykonywania wszyscy członkowie Kościoła z Bożego zarządzenia są powołani, mianowicie, obowiązek uczestniczenia w zadaniach samego Chrystusa, a więc również w tym, co dotyczy zadośćuczynienia(2). Ponadto Kościół coraz bardziej jest świadom tego, że choć z Bożego ustanowienia jest święty i nienaganny(3) to jednak składa się z członków, których może dotknąć skażenie i którzy ciągle tak bardzo potrzebują nawracania się do Boga i własnego odnowienia(4) nie tylko wewnętrznego i osobistego, ale i zewnętrznego, oraz społecznego(5). Wreszcie Kościół pilnie rozważył swe zadania w stosunku do społeczności doczesnej(6); gdy bowiem naucza ludzi w jaki sposób mają korzystać ze świata i dokonywać dzieła jego uświęcenia, jednocześnie zachęca ich do zbawiennej wstrzeźliwości, którą mają być obwarowani, by dążąc do niebieskiej ojczyzny, przez użycie rzeczy doczesnych nie narazili się w swym pielgrzymowaniu na przeszkody(7).

Kierując się tymi względami, słowa, które najpierw św. Piotr wypowiedział, przemawiając do ludu, dzisiaj powtarzamy: "Pokutę czyńcie... na odpuszczenie grzechów waszych"(8), jak również to, co św. Paweł niegdyś poganom Listry obwieścił, my wszystkim narodom chcemy oznajmić: "Nawróćcie się do Boga żywego"(9).

I

Gdy Kościół zebrany podczas Soboru pilnie rozważał łączność, jaka go wiąże nie tylko z braćmi odłączonymi od jego społeczności, ale również z religiami niechrześcijańskimi, z zadowoleniem stwierdził, że na całym prawie świecie pokuta jest w wielkim szacunku, ponieważ łączy się ona ściśle tak z pojęciami religijnymi, cechującymi życie dawnych ludów, jak również z bardziej subtelnymi pojęciami, które zawarte są w religiach, wzniesionych na wyższy stopień w związku z postępowaniem kulturalnym(10).

W Starym Testamencie religijne znaczenie pokuty zostało ukazane jeszcze jaśniej. Kiedykolwiek bowiem ludzie pełnią pokutę, albo pragną przebłagać gniew Boży po grzechu(11), albo są nękani przeciwnościami(12) lub nadchodzącymi nieszczęściami(13), albo też starają się o dobrodziejstwa Boże(14), zawsze zwykli są łączyć zewnętrzną praktykę pokuty z wewnętrznym usposobieniem swego nawrócenia się do Boga, co sprawia, że człowiek oderwany od grzechu zwraca się nowym wysiłkiem ku Bogu(15). Powstrzymują się

również od pokarmów i wyrzekają się swoich dóbr - oprócz postu, modlitwy i aktów czci zwykli bowiem dodawać jeszcze dzieła miłosierdzia(16) także po odpuszczeniu grzechów, chociaż już nie są zobowiązani do prześlągania Boga, usiłują jednak postem i popiołem ukorzyć "swe dusze"(17). Czynią to w tym celu, by unżyć się przed Bogiem(18), by zwrócić swe oblicze ku Bogu(19), by łatwiej przygotować się do modlitwy(20), by lepiej zrozumieć sprawę Boże(21), by wreszcie przygotować się na radosne spotkanie z Bogiem(22). Jest więc pokuta już w Starym Testamencie czynnością religijną i każdemu człowiekowi właściwą. Pokuta taka ma na celu ostatecznie to, byśmy Boga lepiej kochali i oddali się mu zupełnie. Nie dla siebie bowiem, ale dla Boga należy pościć(23).

Wyżej podane znaczenie powinna mieć każda pokuta, również i ta, która znajduje się w przepisanych obrzędach i postanowieniach. Ilekroć o tym zapominamy, wówczas zwraca się do nas Pan z żądaniem: "Nie poście tak, jak dziś czynicie, żeby się rozległ zgielek wasz na wysokości... Rozdzierajcie serca wasze, a nie szaty wasze..."(24).

Nawet w Starym Testamencie nie brak społecznego, jak mówią znaczenia pokuty. Bowiem obrzędy pokutne Starego Testamentu są nie tylko wyrazem zbiorowej skruchy sumienia grzeszników, ale są też znakiem przynależności poszczególnych jednostek do ludu Bożego(25).

Wystarczy zwrócić uwagę na to, że już przed narodzeniem Chrystusa pokuta była uważana za znak i środek doskonałości i uświęcenia, co potwierdzają takie postacie jak: Judyt(26), Daniel(27), Anna prorokini i wiele innych wybitnych mężów i niewiast, służących Bogu w postach i modlitwach, w mocy i we dniu(28), z radością i weselem(29).

Wreszcie ze Starego Testamentu wynika, że ludzie sprawiedliwi swoją pokutą zadośćuczynili za grzechy całej społeczności; wypada tu wspomnieć chociażby Mojżesza, który pościł czterdzieści dni, aby prześlągać Boga za grzechy niewiernego ludu(30). Przedstawiony nam został "Sługa Boży", który "dźwigał nasze boleści" i na którego "Bóg złożył winy nas wszystkich"(31).

To wszystko zdarzyło się jako znak święty tego, co miało przyjść(32). Pokuta bowiem, która jest koniecznością życia wewnętrznego i została potwierdzona religijnym doświadczeniem całego rodzaju ludzkiego, oraz nakazana jest specjalnym przykazaniem Bożego objawienia, otrzymała w Chrystusie i w Kościele zupełnie nowe i najwyższe znaczenie.

Chrystus, który sam w swoim życiu działał i nauczał, zanim podjął swe zadanie, spędził czterdzieści dni i czterdzieści nocy na poście i modlitwie, zaś apostołskie swe dzieło rozpoczął publicznie radosnym powiadomieniem: "Przybliżyło się Królestwo Boże", ale natychmiast dodał nakaz: "pokutujcie i wiercie Ewangelii"(33). Słowa te są pełnią i streszczeniem całego życia chrześcijańskiego.

Dlatego też do Królestwa Chrystusowego możemy przystąpić jedynie przez "metanoję" - to jest przez wewnętrzną zmianę całego człowieka, dzięki której zaczyna on właściwie myśleć, sądzić i układać swe życie, przeniknięty tą świadomością i miłością Boga, które w Jego Synu zostały nam na nowo objawione oraz w pełni udzielone(34).

Wezwanie Syna Bożego, byśmy czynili pokutę - metanoja - przynagła nas tym bardziej, że nie tylko sam do niej zachęca, ale także daje nam prawdziwy przykład pokuty. Chrystus bowiem dał najwyższy przykład pokutującym dlatego, że chciał ponieść karę nie za swoje grzechy, ale za grzechy innych ludzi(35).

Człowiek postawiony w obliczu Chrystusa, zostaje oświecony nowym światłem, a to dlatego, że gdy poznaje świętość Boga, wtedy lepiej widzi zło grzechu(36); przez słowa bowiem Chrystusa zostało mu ogłoszone wezwanie, które zawiera zachętę powrotu do Boga, oraz zawiera zapewnienie odpuszczenia grzechów; dary te człowiek w pełni otrzymuje przez Chrzest św., który formuje go na podobieństwo Męki, Śmierci i Zmartwychwstania Chrystusa Pana(37), stąd też całe życie człowieka wyróżnia się jakby pieczęcią tej tajemnicy oznaczone. Wstępując w ślady Boskiego Nauczyciela, każdy szcycący się imieniem chrześcijanina,

winien wyrzec się samego siebie, nieść swój krzyż, uczestniczyć w Jego cierpieniach, aby tak przemieniony na podobieństwo śmierci Chrystusa, mógł sobie zasłużyć na chwałę zmartwychwstania(38). Ponadto nie dla siebie, po rozważeniu tego, żyć winien(39), ale dla Boga, który go umiłował i za niego wydał samego siebie(40); żyć też winien dla braci, aby "dopełnić tego, czego nie dostaje cierpieniem Chrystusa w ciele swoim za ciało jego, którym jest Kościół"(41).

Dodać trzeba i to, że jak Kościół łączy się najściślej węzłem z Chrystusem, tak każdy wierny przez pokutę przynależy wewnętrznie do całej społeczności. Dar pokuty - metanoja - otrzymuje się w Kościele nie tylko przez Chrzest, ale też dar ten odnawia się i wzmacnia w członkach grzesznych przez sakrament Pokuty. "Ci zaś, którzy przystępują do sakramentu Pokuty, otrzymują od miłosierdzia Bożego przebaczenie zniewagi wyrządzonej Bogu i równocześnie dostępują pojednania z Kościołem, któremu grzesząc zadali ranę, a który przyczynia się do ich nawrócenia miłością, przykładem i modlitwą"(42). W Kościele więc w szczególniejszy sposób uczestniczy w najwyższym Chrystusowym zadośćuczynieniu owe dzieło pokuty, nałożone pokutującym z ogólnego przepisu Kościoła w sakramencie Pokuty; z dziełem tym powinien wierny połączyć pozostałe czyny, które wykonuje, z ich powodu cierpi i je znosi(43).

Tak powinno się dziać, aby dzieło Chrystusowego umartwienia było zawsze noszone w ciele i duchu(44), oraz przenikało pod każdym względem i w każdym czasie całe życie człowieka ochrzczonego.

II

Wewnętrzne jednak i religijne przymioty pokuty, wspaniałej i w nowszej formie ukazane w Chrystusie i w Kościele, w żaden sposób nie usuwają, ani nie pomniejszają zewnętrznych przejawów tej cnoty, lecz przeciwnie, podkreślają ich palącą konieczność również i w naszych czasach(45); dlatego Kościół uwzględniając znaki czasu, prócz postu i wstrzymania się od potraw mięsnych szuka zawsze nowych form pokuty, które w tym celu dla poszczególnych czasów powinny być bardziej odpowiednie i lepiej dostosowane.

W prawdziwej więc pokucie nie może być pominięta dziedzina ascezy, która łączy się z umartwieniem ciała, by cały człowiek, to znaczy wzięty z duszą i ciałem - a nawet cała natura pozbawiona rozumu, jak często mówi o tym Pismo św.(46) - temu ćwiczeniu świętemu powinien się oddać i to dlatego, iż wszystkie rzeczy stworzone głoszą świętość i wspaniałość Boga.

Prócz tego konieczność cielesnego umartwienia ukaże się jaśniej, jeśli zostanie rozważona ułomność natury ludzkiej, gdyż po grzechu Adama ciało walczy przeciwko duchowi, duch zaś przeciwko ciału(47). Takie umartwienie ciała dalekie jest od poglądów stoickich i nie oznacza potępienia i pogardy ciała, gdyż ongiś przyjął je nawet Syn Boży(48).

Umartwienie ciała oznacza wyzwolenie człowieka(49) z kajdan nieuporządkowanej pożądliwości(50), by przez "post ciała" otrzymał on moc(51), a wreszcie aby "godność natury ludzkiej zraniona przez nieumiarkowanie została przywrócona przez zachowanie uzdrawiającej wstrzemięźliwości"(52).

Chociaż w Nowym Testamencie i w dziejach Kościoła funkcja praktyki pokutnej tym się tłumaczy, że przez nią staje się ktoś podobny do Chrystusa cierpiącego, to jednak konieczność ascezy, w której ciało jest karcone i podbijane w niewolę przede wszystkim w przykładzie Chrystusa bardzo mocno się nasuwa(53).

Przeciwko zbyt zewnętrznemu stosowaniu pokuty, tchnącemu faryzejskim sposobem postępowania, za wzorem Boskiego Mistrza w Nowym Testamencie wypowiedali się Apostołowie, Ojcowie Kościoła i Papieże, otwarcie potępiając tę wszelką formę pokuty, która jest tylko zewnętrzna. Także teksty liturgiczne, oraz pisarze wszystkich czasów jasno ukazują wewnętrzną łączność pomiędzy zewnętrznym aktem pokuty, a wewnętrznym zwróceniem się duszy do Boga, między modlitwą a dziełami miłości(54).

III

Dlatego też Kościół, gdy w praktykowaniu cnoty pokuty podkreśla z naciskiem jej znaczenie religijne i nadprzyrodzone, co również powinno pomóc ludziom zwłaszcza w naszych czasach, by zrozumieli czym jest Pan Bóg, jakie są Jego prawa do ludzi, co to jest Zbawienie przyniesione przez Chrystusa(55), zarazem usilnie napomina wszystkich wiernych, by łączyli wewnętrzne nawrócenie się do Boga z zewnętrznymi umartwieniami ciała.

a. Przede wszystkim nalega Kościół, aby wszyscy praktykowali cnotę pokuty, wytrwale spełniając obowiązki swego wieku i stanu, oraz cierpliwie znosząc utrapienia, jakie towarzyszą codziennym potrzebom ich ziemskiego życia i niepewne warunki, które wnoszą do duszy udrękę(56).

b. Niektórzy zaś członkowie Kościoła, złożeni niemocą, chorobą, dotknięci ubóstwem, lub innymi nieszczęściami, albo którzy "prześladowanie cierpią dla sprawiedliwości", są wezwani, by swoje boleści cierpliwie połączyli z Chrystusem, bo w ten sposób obowiązek pokuty nie tylko pełniej wykonują, ale także życiem, wspartym łaską Bożą, tak braciom, jak i sobie wysłużyć mogą szczęśliwość obiecaną w Ewangelii(57).

c. Przykazanie zaparcia się siebie doskonalej powinno być wypełnione tak przez kapłanów, naznaczonych pełniej znamieniem Chrystusa, jak i przez tych, którzy "wyniszczenie" Pana ściślej naśladowując, chętniej i skuteczniej dążą do doskonalszej miłości, przyznawając się do rad ewangelicznych(58).

Kościół przeto do jednego zachęca wszystkich wiernych, aby oprócz niewygód i nieszczęść, jakie przynosi życie codzienne, również odpowiedzieli na Boże przykazanie pokuty i to poprzez jakieś czyny cielesnego umartwienia(59).

Aby więc nakaz pokuty synom swoim przypomnieć na nowo i zobowiązać do jego wypełniania, Stolica Apostolska stosownie do wymogów naszych czasów, postanowiła uporządkować praktykę pokutną.

Należy zaś do pieczy pasterskiej i roztropności biskupów, zebranych na Konferencji, po zapoznaniu się z miejscowymi warunkami, ustalić normy, które skuteczniej przyczynią się do osiągnięcia celu, przy zachowaniu jednak tego co następuje.

Kościół przede wszystkim na to pragnie zwrócić uwagę, że są trzy znakomite sposoby, przekazane z dawnych wieków, którymi można zadośćuczynić Bożemu przykazaniu pokuty, mianowicie: modlitwa, post i uczynki miłosierdzia, jakkolwiek wstrzymanie się od potraw mięsnych i post otaczane jest szczególnym uznaniem. Te sposoby pełnienia pokuty były wspólne wszystkim okresom. W naszych jednak czasach podawane są specjalne przyczyny, dla których, uwzględniając okoliczności i warunki miejscowe, pewne sposoby pokuty, czyli praktyki pokutne, szczególnie są zalecenia godne(60). Tak więc narody, które są na wyższym poziomie ekonomicznym i używają większej ilości dóbr, powinny dawać większe świadectwo wyrzeczenia, aby chrześcijanie nie upodobnili się do tego świata(61), równocześnie też zaleca się dawanie świadectwa miłości także braciom, zamieszkałym nawet w odległych krajach, którzy żyją w ubóstwie i w głodzie(62).

U ludów zaś, które znajdują się w uboższych warunkach, będzie Bogu miłsze i przyjemniejsze, a także pożyteczniejsze dla członków ciała Chrystusowego, jeśli ludzie ci, nie zaniebując właściwych środków celem zastosowania większej równości społecznej, utrapienia swoje ofiarują Panu Bogu w modlitwie, oraz pobożnie i umiejętnie złączą je z cierpieniami Chrystusa.

Kościół zatrzymuje zewnętrzną praktykę pokutną, przez wiele wieków kanonicznie przestrzeganą, także co do wstrzemięźliwości od pokarmów mięsnych i co do postu, gdzie jest to bardziej wskazanym zachować, ale jednocześnie uważa inne sposoby pokutne jako opatrzone powagą swoich przepisów, jeśli gdzieś Konferencje Biskupów uznają za wskazane wstrzymanie się od potraw mięsnych i post zastąpić przez modlitwę, lub przez spełnianie czynów miłosierdzia.

Aby zaś wszyscy chrześcijanie wspólnie mogli pełnić pokutę, która by łączyła ich między sobą, Stolica Apostolska ustanowiła pewne dni i specjalny okres w ciągu roku liturgicznego(63), żeby w ten sposób lepiej uwypuklić Paschalne Misterium Chrystusa(64) oraz wyprosić szczególną pomoc dla potrzeb Kościoła(65).

Mając powyższe na uwadze, to co następuje orzekamy i ustanawiamy:

I. - § 1. Wszyscy wierni są zobowiązani na mocy prawa Bożego do praktykowania pokuty.

§ 2. Przepisy prawa kościelnego, dotyczące praktyki pokuty, ulegają na nowo zmianie według norm następujących:

II. - § 1. Czas Wielkiego Postu zachowuje swój charakter pokutny.

Dniami pokuty zaś, które obowiązkowo należy zachować w całym Kościele, są poszczególne piątki i Środa Popielcowa, albo zależnie od różnych obrządków, pierwszy dzień Wielkiego Czterdziestodniowego Postu; istotne zachowanie tych dni obowiązuje pod grzechem ciężkim.

§ 2. Nie naruszając uprawnień, o których niżej będzie mowa w numerach VI i VIII, uwzględniając sposób wypełniania pokuty w dniach powyżej wymienionych, należy zachować wstrzymanie się od potraw mięsnych w poszczególne piątki, jeśli nie przypada w nie święto obowiązujące.

Natomiast wstrzymanie się od potraw mięsnych i post ilościowy, należy zachować w Środę Popielcową, lub odpowiednio do przepisów innego obrządku, w pierwszy dzień Czterdziestodniowego Postu, oraz we Wielki Piątek.

III. - § 1. Abstynencja czyli wstrzymanie się od potraw mięsnych zabrania jeść mięso, ale nie zabrania spożywania jaj i nabiału, oraz przyprawiania potraw także zwierzęcymi tłuszczami.

§ 2. Prawo postu dopuszcza tylko jeden posiłek dziennie do syta, nie zakazuje jednak spożywać trochę pokarmu rano i wieczorem, zachowując w tym zatwierdzony zwyczaj miejscowy co do jakości i ilości pokarmu.

IV. - Prawo abstynencji, czyli wstrzymania się od potraw mięsnych, obowiązuje tych, którzy ukończyli 14 rok życia, natomiast do zachowania postu ilościowego zobowiązani są wszyscy wierni, którzy ukończyli 21 rok życia a nie rozpoczęli sześćdziesiątego roku. Jeżeli chodzi o małoletnich, to duszpasterze i rodzice niech się starają w szczególniejszy sposób, by wychować ich do właściwego zrozumienia znaczenia pokuty.

V. - Przepisy niniejsze znoszą wszelkie przywileje i indulty, tak ogólne jak i szczegółowe, ale nie zmieniają nic, co dotyczy ślubów jakiegokolwiek osoby fizycznej, lub moralnej, ani też nie zmieniają postanowień, zawartych w konstytucjach każdego Zakonu lub zatwierzonego Instytutu.

VI.- § 1. W myśl soborowego dekretu Christus Dominus, o pasterskich zadaniach Biskupów, n. 38, 4 - Konferencje Biskupów mogą:

a. przenosić dni pokuty dla słusznych przyczyn, ale licząc się zawsze z okresem wielkopostnym.

b. zamieniać w całości, lub częściowo, wstrzeźliwość od potraw mięsnych i post ilościowy na inne formy pokuty, zwłaszcza na uczynki miłosierdzia i na ćwiczenia pobożne.

§ 2. Konferencje Biskupów powiadamiać będą dla informacji Stolicę Apostolską o swoich postanowieniach w tej materii.

VII. - Nie naruszając władzy poszczególnych Biskupów, przysługującej im do udzielania dyspensy stosownie do normy n. 8, b wspomnianego dekretu Christus Dominus, również i proboszcz dla słusznych powodów i zgodnie z przepisami Ordynariusza, może udzielać dyspensy tak poszczególnym wiernym, jak i poszczególnym rodzinom, albo zmieniać obowiązek wstrzymania się od potraw mięsnych, oraz od postu ilościowego na inne pobożne uczynki; to samo może czynić w stosunku do swoich podwładnych również przełożony Zakonu, oraz Przełożony Instytutu kleryckiego.

VIII. - W Kościołach Wschodnich, Patriarcha wraz ze Synodem, albo najwyższa władza każdego Kościoła razem z Radą Hierarchów ma prawo określania dni postu i wstrzymania się

od potraw mięsnych stosownie do n. 23 soborowego Dekretu "O Wschodnich Kościołach Katolickich".

IX. - § 1. Jest rzeczą bardzo pożądaną, by Biskupi i inni duszpasterze popierali gorliwie, zwłaszcza w okresie Wielkiego Postu, obok częstego przystępowania do Sakramentu Pokuty, także nadzwyczajne dzieła pokutne, w celach ekspiacyjnych i błagalnych.

§ 2. Wszystkim wiernym zaleca się usilnie, by przejmowali się duchem chrześcijańskiej pokuty, który będzie ich skutecznie pobudzał do praktykowania dzieł pokuty i uczynków miłosierdzia.

X. - § 1. Niniejsze przepisy, które w sposób wyjątkowy zostają ogłoszone w dzienniku "L'Osservatore Romano", zaczynają obowiązywać w Środę Popielcową bieżącego roku, to znaczy od 23 lutego.

§ 2. Natomiast tam, gdzie dotąd zachowały swą moc specjalne przywileje i indulty, tak ogólne jak i szczegółowe, jakiegokolwiek rodzaju, dozwolone jest zawieszenie prawa sześciomiesięczne od dnia jego ogłoszenia.

Chcemy, by powyższe postanowienia i przepisy obowiązywały skutecznie teraz i w przyszłości bez względu, o ile to zachodzi, na Konstytucje i Zarządzenia Apostolskie, wydane przez Naszych Poprzedników, oraz na wszelkie inne przepisy, chociażby były godne szczególniejszej wzmianki i wymagały wyraźnego zniesienia.

Dan w Rzymie, u św. Piotra, dnia 17 lutego 1966 roku a trzeciego Naszego Pontyfikatu.
PAULUS PP. VI

Przypisy:

1. Mk 1, 15.

2. Por. Konst. dogm. Lumen Gentium, n. 5, 8; por. Dekret o apostołstwie św. Apostolicam Actuositatem, n. 1.

3. Por. Ef 5, 27.

4. Por. Konst. dogm. o Kościele Lumen Gentium, n. 8; por. Dekr. sob. o ekumenizmie Unitatis Redintegratio, n. 4, 7, 8.

5. Por. Konst. Liturg. Sacrosanctum Concilium, n. 110.

6. Por. Konst. past. o Kość. w świecie współczesnym Gaudium et Spes, n. 40.

7. Por. 1 Kor 7, 31; Rz 12, 2; por. Dekr. o ekumenizmie Unitatis Redintegratio, n. 6; Konst. dogm. o Kościele Lumen Gentium, n. 8, 9; Konst. past. o Kość. w świecie współczesnym Gaudium et Spes, n. 37, 39, 93.

8. Dz 2, 38.

9. Dz 14, 14; por. Paweł VI, przemówienie na forum ONZ, a. 4. XII. 1965; AAS 57 (1965) 885.

10. Por. Dekl. sob. o religiach niechrześcijańskich Nostra Aetate, n. 2, 3.

11. Por. 1 Sm 7, 6; 1 Krl 21, 20 - 27; Jr 3, 3.7.9; Jon 1, 2; 3, 4 - 5.

12. Por. 1 Sm 31, 13; 2 Sm 1, 12; 3, 35; Bar 1, 2; Jdt 20, 25 - 26.

13. Por. Jdt 4, 8 - 12; 8, 10 - 16; Est 3, 15; 4, 1; Ps 34, 13; 2 Krn 20, 3.

14. Por. 1 Sm 14, 24; 2 Sm 12, 16; Ekd 8, 21.

15. Por. jw. oraz 1 Sm 7, 3; Jr 36, 6 - 7; Bar 1, 17 - 18; Jdt 8, 16 - 17; Jon 3, 8; Zach. 8, 19. 21.

16. Por. Iz 58, 6 - 7; Tb 12, 8 - 9.

17. Por. Kpł 16, 31.

18. Por. Dn 10, 12; Ekd 8, 21.

19. Por. Dn 9, 3.

20. Por. jw 9, 3.
21. Por. Dn 10, 12.
22. Por. Wj 34, 28.
23. Por. Zach 7, 5.
24. Iz 58, 4; Jl 2, 13; por. Am 5, passim; Iz 1, 13 - 20; Jr 14, 12; Jl 2, 12 - 18; Zach 7, 4 - 14; Tb 12, 8; Ps 50, 18 - 19.
25. Por. Kpł. 23, 29.
26. Por. Jdt 8, 6.
27. Por. Dn 10, 3.
28. Por. Lm 2, 37; Ekkli 31, 12; 17, 19; 37, 32 - 34.
29. Por. Dn 1, 12, 15; Jdt 8, 6 - 7; Mt 6, 17.
30. Por. Pwt 9, 9, 18; Wj 24, 18.
31. Por. Iz 53, 4 - 11.
32. Por. Hbr 10, 1.
33. Mk 1, 15.
34. Por. Hbr 1, 2; Kol 1, 19, passim; Ef 1, 23.
35. Por. św. Tomasz, Summa Theol., p. III. q. XV, a, 1, ad 5.
36. Por. Łk 5, 8; 7, 36 - 50.
37. Por. Rz 6, 3 - 11; Kol 2, 11 - 15; 5, 1 - 4.
38. Por. Flp 3, 10 - 11; Rz 8, 17.
39. Por. Rz 6, 10; 14, 8; 2 Kor 5, 15; Fil 1, 21.
40. Gal 2, 20; por. Konst. dogm. o Kościele Lumen Gentium, n. 7.
41. Por. Kol 1, 24; Dekr. sob. o dział. misyjnej Ad Gentes, n. 36; oraz Dekret sob. o przygot. do kapłaństwa Optatum totius Ecclesiae, n. 2.
42. Por. Konst. dogm. o Kościele Lumen Gentium, n. 11; oraz Dekr. sob. o zadaniach i życiu kapł. Presbyterorum Ordinis, n. 5, 6.
43. Por. Św. Tomasz, Quaestiones quodlib., III, q. XIII, a. 28.
44. Por. 2 Kor 4, 10.
45. Na przykład: a) odnośnie kapłanów - por. Dekr. sob. o zadaniach życia kapł. Presbyterorum Ordinis, n. 16; b) odnośnie małżonków - por. Konst. past. o Kość. w świecie współcz. Gaudium et Spes, n. 49, 52; Pius XII, Oratio ad Patres Cardinales, Archiepiscopos, Episcopos... z dn. 2. XI. 1950, AAS 17 (1950) ss. 786 - 788; oraz por. Justyn, Dialogus cum Triphone, 141, 2 - 3 PG 6, 797 - 799).
46. Por. J 3, 7 - 8.
47. Por. Gal 5, 16 - 17; Rz 7, 23.
48. Por. Martirologium Romanum. in Vigilia Nativ. D.N.J.Ch.; 1 Tm 4, 1 - 5; Flp 4, 8; Orygenes, Contra Celsum 7, 36 (PG 11, 1472).
49. Por. Liturgia Wielkiego Postu, passim, oraz por. przyp. 53 B.
50. Por. Rz 7, 23.
51. Por. Missale Romanum, Pref. Wielkopost.; ...przez post ciała uśmierzasz wady, podnosisz ducha, udzielasz cnoty i nagrody.
52. Tamże, Modlitwa w czwartek po niedz. I Pasyjnej.
53. A) W Nowym Testamencie:
  1. słowa i przykład Chrystusa Mt 17, 20; Mk 9, 28; Mt 5, 29 - 30; 11, 21 - 24; 3, 4; 11, 7 - 11; Mk 1, 13; Łk 4, 12; Mt 8, 8 - 22.
  2. świadectwo i nauka św. Pawła: 1 Kor 9, 24 - 27; Gal 5, 16; 2 Kor 6, 5; 11, 27.
  3. w Kościele Apostolskim: Dz 13, 3; 14, 22.
- B) U Ojców Kościoła: Didache 1, 4 (F. X. Funk, Patres Apostolici, Wyd. 2, Tubinga 1901, 1, 2); Klemens Rzymski, 1 Cor. 7, 4 - 8, 5 (Funk, 1, 108 - 110); Arystydes, Apologia 15. 9 Godspeed, Gotingen 1914, s. 21; Tertulian, De Paenitentia 9 (PL 1, ss. 1243 - 1244). Tenże,

De Ieiunio 17, (PL. 2, 978) Orygenes, Homiliae in Lev., Hom. 10, 2 (PG 12, 528); Św. Atanazy, De Virginitate, 6 (PG 28, 257); Tamże 7, 8 (PG 28, 260, 261); Św. Bazyli, Homiliae, Hom. 2, 5 (PG 31, 192); św. Ambroży, De Virginibus, 3, 2, 5 (PL 16, 221); Tenże. De Elia et Ieiunio. 2, 2; 3, 4; 8, 22; 10, 33 (PL 14, 698, 708); św. Hieronim, Epistoła 22, 17 (PL 22, 407); Tenże, Epist. 130, 10 (PL 22, 1115); św. Augustyn, Sermo 208, 2 (PL 38, 1045); Tenże, Epist. 2111, 8 (PL 33, 960); Kasjan, Collationes 21, 13, 14, 17 (PL 49, 1187); Nilus, De Octo Spiritibus malitiae, 1 (PG 79, 1145); Diadochus Phot., Capita centum de perfectione spirituali, 47 (PG 65, 1182); św. Leon Wielki, Sermo 86, 1 (PL 54, 437 - 438); Sacramentarium Leonianum, Praef. Temp. autumnii (PL 55, 112).

54. A) W Nowym Test.: Łk 18, 12; Mt 6, 16 - 18; 15, 11; Hbr 13, 9; Rz 14, 15 - 23.

B) U Ojców Kość.: por. przyp. 53.

55. Por. Konst. past. o Kość. w świecie współcz. Gaudium et Spes, n. 10, 41.

56. Konst. dogm. o Kościele Lumen Gentium, n. 34, 36, 41.

57. Konst. past. o Kość. w świecie współcz. Gaudium et Spes, n. 41.

58. Por. Dekr. sob. o zadaniach i życiu kapł. Presbyterorum Ordinis, n. 12; 13, 16; Konst. dogm. o Kościele Lumen Gentium n. 41, 42; Dekr. sob. o dział. misyjnej Ad Gentes, n. 24; Dekr. sob. o odnowie życia zakon. Perfecte Caritatis, n. 7, 12, 13, 14, 25; Dekr. sob. o przygot. do kapł. Optatam totius Ecclesiae, n. 2, 8, 9.

59. Por. Konst. dogm. o Kościele Lumen Gentium. 42: Konst. o św. Liturgii, n. 9. 12, 104.

60. Por. Tamże, n. 110.

61. Por. Rz 12, 2; Mk 2, 19; Mt 9, 15; Konst. past. o Kość. w świecie współcz. Gaudium et Spes, n. 37.

62. Por. 1 Kor 16, 1; Rz 15, 26 - 28; Gal 2, 10; 2 Kor 8, 9; Dz 24, 17; Konstytucja past. o Kość. w świecie współcz. Gaudium et Spes, n. 88.

63. Konst. o św. Liturgii Sacrosanctum Concilium, n. 105.

64. Por. Tamże, n. 107, 109, 102, 106; De solemnitae paschali, 12 (PG 24, 705); św. Jan Chryzostom, In ep. 1 ad Tim. 5, 3, (PG 62, 529 - 530).

65. Por. Dz 13, 1 - 4.